

Falusi közösségek hitváltoztatása a 17. században

FAZEKAS ISTVÁN

Született 1964-ben. A középiskolát a Czuczor Gergely bencés gimnáziumban végezte. Az ELTE történelem-latin szakán szerzett diplomát. Levéltáros. Jelenleg a bécsi levéltári delegátus.

A tanulmány az 1998 őszén Lipcsében a közép-európai konfesszionálódásról tartott konferencián elhangzott előadás átdolgozott változata.

A 17. század elején a katolikus egyház szervezete soha nem látott mélypontra jutott. A Bocskai-felkelés súlyos károkat okozott a reformáció által megtépázott plébániahálózatban, a bécsi béke, majd az 1608-as országgyűlés cikkelyei nyomán pedig úgy tűnt, hogy a katolikus hierarchia eddig sértetlen privilégiumai is veszélybe kerülnek. A várható széthullás helyett azonban a következő évtizedekben éppen ezzel ellentétes folyamat ment végbe, egy harcos, modern, Trident szellemében megreformált szerzetesrendekkel és folyamatosan reform alatt álló világi papsággal rendelkező katolikus egyház lépett színre, amely a magyar társadalom számára vonzó vallási eszményeket volt képes közvetíteni. Mindenekelőtt szembevetendő a magyar főnemesi réteg 1600–1660 közötti elfordulása a protestantizmustól, amely nem egyedülálló, specifikusan magyar jelenség, hiszen a Habsburg Birodalom más országaiban is hasonló folyamat ment végbe. A jelenség magyarázata még várat magára, talán azoknak van igazuk, akik azt mondják, hogy a századforduló idejének általános gazdasági és szellemi válságában a megújuló katolikus egyház biztonságot, folyamatosságot, rendet sugallt, ellenében a dogmatikai vitákba sodródott protestantizmussal (Robert Evans, Schimert Péter).

Szuha példája

Az arisztokrácia mellett elsősorban a jezsuita rend iskolái révén a nemességen és a városokon belül is megerősödött a katolikusok aránya. Változás következett be a mezővárosok és falvak lakóinak körében is. A feudális társadalom legnagyobb részét alkotó jobbágság túlnyomó többsége a 16. század folyamán a reformáció valamelyik irányzatához csatlakozott, de nem szabad feledni, hogy fennmaradt egy katolikus kisebbség, amellyel nemegyszer megtörtént, hogy katolikus pap hiányában prédikátort fogadott be vagy önszántából, vagy kegyurai akaratából. Ezek a közösségek, diaszpórák képezik egyik alapját az újjászerveződő katolikus egyházszervezetnek. Ilyen a Hóman-Szekfű-féle *Magyar Történet*ben is felelmegetett kis Hont megyei falu, Szuha, amely az 1620-as években kihasználva, hogy pap nélkül maradt, és hogy templomának a kegyurasága vitatott, többszöri tanácskozást követően elhatározta, ismét katolikus lesz. Az elhatározást tett követte, de egy helyi evangélikus nemes, Jákóffy Ferenc a kegyúri

jogra hivatkozva megfenyegette, majd elűzte a misézni kijáró füleki ferences barátot. A falu lakói nem nyugodtak bele a dologba, elmentek a faluban birtokos Rákóczi György szentpéteri tiszttartójához, aki óva intette őket szándékuktól. A falu lakói még mindig nem érezték eldöntöttnek a dolgot, és magát Rákóczi Györgyöt is felkeresték Vadászon. Vesztükre, mert a nagyúr is eltanácsolta őket szándékuktól, és azt mondta, hogy maradjanak azon a hiten, amelyen eddig is voltak. Hiába fordult azután az ügyben Rákóczi Györgyhez Esterházy Miklós nádor, végülis a falusi közösségek vallási helyzetét meghatározó kegyúri jog erősebbnek bizonyult a közösség szándékánál.

A belső megújulást, megerősödést a vallási toleranciát nem ismerő kor gyakorlata szerint külső expanzió követte, amelynek első szakaszában (1620—1670 között) a főszerepet a frissen katolizált földesurak vállalták magukra. Az 1620—1670 közötti időszakot ezen aspektusból a földesúri ellenreformáció korának is lehet nevezni. A földesurak ezekben az évtizedekben több területen is megpróbálták befolyásukat erősíteni alattvalóik felett, az uradalom homogenizálására tett lépések közé tartozott a vallás kérdése is. A földesúr ezirányú lépéseit a hatalmi szféra kiterjesztésén túl részben az alattvalók lelkiüdvé felett érzett felelősség motiválta, részben pedig az egységesség iránti igényből, az egyedül üdvözítő vallásba vetett hitből fakadtak. A királyi hatalom e téren tevéleg (ismét) csak 1670 után avatkozott be, amikor is a Wesselényi-összeesküvéssel megbomlott az állam és a rendek kényes egyensúlya, és a központi hatalom megpróbálta befolyását kiterjeszteni, a rendi alkotmányt felszámolni, és egy vallási téren egységes, katolikus országot teremteni.

A földesúri térítések

A földesúri térítések során alkalmazott módszer többféle volt. A 17. század első felében, illetve a protestáns többségű országokban viszonylag sűrűn alkalmazták a békés meggyőzést, mint az Forgách Zsigmond özvegye, Pálffy Katalin birtokán, a Sáros megyei Szentpéteren is történt, ahol arra kérték a falu lakóit, hogy háromszor hallgassák meg a katolikus papot, és utána döntsenek, akarnak-e katolikusok lenni vagy nem. Péter Katalin a sárospataki jezsuiták tevékenységét vizsgálva találóan nevezte ezt a módszert „földesúri térítő ellenreformációnak”.

Máshol, ahol volt rá lehetőség ott erőszakosabb, a szakirodalomból jól ismert, megszokott arcát mutatta az ellenreformáció. Szándékának eléréséhez a jogi alapot a földesúr számára a kegyúri jog, azaz a lelkipásztor kiválasztásának és bemutatásának a joga jelentette. A patrónusi jog gyakorlása nemegyszer vezetett azonnali konfliktushoz a falvak lakóival, mivel a késő középkorban, illetve a 16. század első felében a falvak egy része kivívta magának a szabad papválasztás jogát, részben talán urai e téren mutatott érdektelensége miatt. A század közepén a Nyugat-Dunántúlon, főleg az Esterházy- és Nádasdy-birtokon végbement té-

A térítés módszerei

rítések gazdag forrásanyaga lehetővé teszi, hogy elég pontos képet alkossunk a térítések során alkalmazott módszerről, amely nagyjából mindenhol az alábbi lépcsőkben zajlott le.

1. A földesúr a patrónusi jogra támaszkodva elrendeli a protestáns lelkészek és iskolamesterek távozását.

2. A szellemi vezetők nélkül maradt faluba katolikus egyházi személy érkezik, általában jezsuita, esetleg ferences, ritkábban világi pap, akinek feladata a falu áttérésének lelki előkészítése. A hatásosság kedvéért az esetek többségében a leendő katolikus plébánost tisztartó és fegyveresek kísérik.

3. Elsődleges cél a közösség kulcsszemélyiségeinek (bíró és az esküdtek) megpuhítása. A határozottan ellenállókat nemegyszer elhurcolják, tömlöcbe zárják. A megrettent és vezetők nélkül maradt falu meggyőzése már könnyebben megy.

4. Az áttérésre határidőt szabnak ki. A hatáson érvek következtében a falu az esetek többségében megadja magát, és nyilatkozatban kötelezi magát, hogy katolikus lesz, misén vesz részt, katolikus módra meggyónik és megáldozik.

5. Utolsó lépésként sor kerül katolikus pap behelyezésére. A falu ezzel, legalábbis formálisan, hitet cserélt.

A térítés elleni védekezés

A katonaság távozása után nehéz idő várt az egyedül hagyott lelkipásztorra. A falu természetesen védekezett a külső beavatkozás révén bekövetkezett változás ellen. Leghatásosabb módja a nem kívánatos egyházi személy ignorálása, azaz a közösségből való kizárása volt, ami azt jelentette, hogy minden kontaktust megszakítottak vele, megtagadták a neki járó fizetséget és természetbenieket, nem vették igénybe az általa kínált egyházi szolgáltatásokat, a kapcsolattartás egyetlen módja az éjszakánkénti ijesztgetés, kővel való dobálás volt. A pszichikai hadviselés módszerét és az esetenként ezzel járó „éheztetést” nemcsak protestánsok alkalmazták katolikus pap ellen, hanem evangélikusok is református ellen, vagy éppen katolikusok evangélikusok ellen. Durvább esetben erőszakra is sor került, néha emberhalál is esett. Egy frissen katolizált nagybirtok mindennapjait mutatják be azok a levelek, amelyeket Kapossy János vasvári prépost írt a Batthyány-birtokon 1635-ben tett első vizitációs útja alkalmával. A prépost beszámolt a földesúrnak, Batthyány Ádámnak, hogy a nádendorfi hívek az őket meglátogató hidegkúti plébánost, amikor az prédikációjában eltiltotta őket a háznál történő postilla olvasásától, megverték, a védelmére kelő katolikus kovácsot pedig megölték. Beszámol Kapossy arról is, hogy a kereszttúri plébánost az ottvaló fára (Pfarre, azaz egyházközség) már háromszor-négyszer megverte. Legutóbb akkor esett sérelem rajta, amikor Rönökön misét mondott, és a mise után az ottvaló bírónál ebédelt, ebéd közben ugyanis a házba berontott egy ifjú legény és megsebezte a fején. A Batthyány-birtokokon ezidőtájt a helyzet annyira veszélyessé vált, hogy az uradalmakban tevékenykedő plébánosok megfenye-

gették a földesurat, testületileg elhagyják birtokait, ha nem változik a helyzet számukra kedvezően.

A falut a betolakodók elleni küzdelmében külső erők is segítettek. Egyrészt a környéken fennmaradt protestáns templom látogatása adott erőt a további küzdelemre. Ilyenek elsősorban a nagy uradalmakba beágyazott kismanesi közösségek felügyelete alatt maradhettek fenn. Jóllehet a földesúr pénzbüntetés terhe mellett tiltotta ezen helyek látogatását, a tiltás mégsem volt mindig elég hatásos. További támaszt nyújthatott az uradalmi tisztartó, aki nemegyszer a protestáns kismanesség sorából került ki. A nemesiség katolizálása nagyon lassan haladt előre, a katolikus főúr kísérete még sokáig evangélikus és református szervitorokból állt. A tisztartó hatásosan tudta bénítani az uradalmi instrukciókba bekerült rekatoizáció elősegítését célzó pontok (templom- és az iskolalátogatás ellenőrzése, böjt betartatása, húsvéti gyónás elvégzésének segítése stb.) végrehajtását. Nem sok támogatást várhattak viszont a falusi közösségek felekezetük egyházától, mivel a protestáns egyházak földesúri patrónusokkal való szoros kapcsolata most hátrányosnak bizonyult, a patrónusok elvesztésével erősen csökkent az egyházi igazgatás mozgási lehetősége. Ennek ellenére sok helyütt voltak képesek lelkipásztor és iskolamester nélkül huzamosabb időn át a protestáns közösségek diaszpórák („árva ekkleziák”) fennmaradni. Nyugat-magyarországi tapasztalatok azt mutatják, két-három generáción át maradtak viszonylag frissen a reformáció kialakította tradíciók, őrizték az elődöktől örökölt protestáns Bibliát, énekes- és postilláskönyveket. A Sopron megyei evangélikus egyházközségek számára, amelyeket már az 1580-es években téríteni kezdtek, később jött a II. József *Türeلمي rendelete* (1718), a Vas megyei evangélikusok és reformátusok, akik csak 1634 után konfrontálódtak a katolicizmussal, a 18. század végén még képesek voltak újraéleszteni egyházszerkezetüket.

A katolikus szokások átvétele

A katolikus fél természetesen mindent elkövetett, hogy a frissen áttérítettek el tudják fogadni a katolikus szokásokat, át tudják élni a katolikus liturgiát. Ez azonban hosszabb időt vett igénybe. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből és más forrásokból jól kitalálhatóak a neuralgikus pontok, amelyek a legtöbb nehézséget okozták az újdonsült katolikusoknak. Az egyik kulcsprobléma a két szín alatti áldozás volt. Jelentősége már az Oláh Miklós érseksége alatt végzett egyházlátogatásokból kiviláglik, ahol a falusi közösségek két igénye érhető tetten, az egyik, hogy nős lelkipásztort óhajtanak, a másik pedig az Oltáriszentség két szín alatt történő kiszolgáltatása. Nem véletlen, hogy ez a két dolog került központi helyre I. Ferdinánd pápához intézett reformjavaslatában, illetve az esztergomi egyházmegye is szerepel azon egyházmegyék között, amelyek 1564-ben IV. Piusztól megkapták az engedélyt a kehely használatára. Az engedmény azonban Magyarországon sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A 16. század

A két szín alatti áldozás

végére kikerült a gyakorlatból. Az iránta való erős igény azonban megmaradt. A század végén például VIII. Kelemen pápa megrótta az akkori győri püspököt, mert mannesdorfi híveknek ideiglenesen megengedte a kehely használatát. Nem véletlen, hogy a frankói és nagymartoni evangélikusok számára az áttérés egyik akadályja az volt, hogy ezentúl csak egy szín alatt kapják az Oltáriszentséget. Az egy szín alatti kiszolgáltatástól való viszolygást mutatja egy evangélikus széleskúti paraszt esete, aki miután húsvétkor egy szín alatt lett megáldoztatva, az oltár mögött kivette az Oltáriszentséget a szájából. A Magyarországon tevékenykedő olasz ferences misszionárius, Giuseppe da Capua 1636-ban olyan katolikus papot talált, aki a legnagyobb nyugalommal felhatalmazás nélkül két szín alatt áldoztatott. A tévedés eloszlátására a minorita szerzetes vitairatot volt kénytelen összeállítani. A két szín alatti áldozás iránti erős igényt mutatja az is, hogy Magyarországon sokáig szokásban maradt az ún. ablutio, azaz áldozás után az áldozó személynek egy korty bort nyújtottak. Az ablutio nyomán gyakran támadt az a tévhit a hívők között, hogy két szín alatt kapták az Oltáriszentséget. Egy ilyen tévhit őrződött meg az *Einrichtungswerk* egyházi állapotokról szóló fejezetében is. A szokás a vizitációk tanúsága szerint egészen a 18. század közepéig tovább élt hazánkban.

A magángyónás problémái

Az Oltáriszentség kiszolgáltatási módja mellett a másik sok gondot okozó kérdés a magángyónás volt. A Lateráni zsinat (1215) óta kötelező évente egyszer, húsvétkor minden katolikus hívőnek meggyónni. A kora újkorban, Magyarország esetében legalábbis, nem is volt szokás többször a bűnbánat szentségének elvégzése. Ez is nehezebbre esett sokaknak, különösen a frissen megtérteknek, pedig a hazai evangélikusoknál is helyenként szokásban maradt a fülgyónás. Így például 1570-ben Kassán az úrvacsora előtt szokás volt magángyónást végezni. A frissen katolizált Esterházy-uradalmakban sorozatosan okozott gondot a húsvéti gyónás végzése. Márcfalván 1662-ben csak katonaság jelenléte győzte meg a falu lakóit a gyónás szükségességéről. 1665-ben pedig 27 személy egyszerűen megtagadta annak elvégzését. Tizenöt évvel a térítések után, 1674-ben Kleinfrauenhaidon még mindig gondot okozott a húsvéti gyónás elvégzése.

A misekötelezettség megtartása kisebb problémát okozott, különösen, ha jól prédikált az új pap, könnyű volt a templomba vonzania az embereket, ebben az esetben még a más felekezetűek is szívesen hallgatták őt. Nagyobb gondot jelentett az ünnepeken szokásos munkaszünet megtartása. Sűrűn marasztalják el emiatt a frissen katolizált parasztokat az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben, így például több falu kapott megrovást az esztergomi főegyházmegye barsi főesperességében 1647-ben. Nem volt könnyű a böjt megtartása sem. A katolikus hitre visszatértettek sokszor et-

tek húst tiltott napokon, ily módon is tiltakozva a rájuk kényszerített új rend ellen.

A körmenetekkel szembeni viszolygás

Nagyon erős a viszolygás a barokk katolicizmus egyik jellemző megnyilvánulásától, a körmenetektől is. Különösen vegyes felekezetű községekben támadt sűrűn konfliktus katolikus körmenetek alkalmával. Így például a Nyitra megyei Ludányban Oszrosith báró szolgálai táncossal és az oltár meggyalázásával provokálták a húsvéti körmeneten részt vevő katolikusokat. 1659-ben Pápa mezővárosában, ezúttal katolikus provokáció után, végvári katonák támadnak a „pápista” körmenetre. De a frissen megtértek is erős vonakodással nézik a barokk katolicizmus ezen megnyilvánulását, így az említett márcfalviak nemcsak a gyónással álltak hadilábon az 1660-as években, hanem a processiókon való részvétellel is.

A szentkultusz

A katolikusok és protestánsok közötti hitviták egyik állandó pontja a szentkultusz, ezért is érthetően erős elutasítás vele szemben. Nyugat-Magyarország egyik kedvelt búcsújáráhelye volt a Fertő-tó mellett fekvő Boldogasszony, amelynek 18. század eleji testvériségi jegyzőkönyvéből azonban hiányoznak azon Esterházy-uradalmakbéli falvak, amelyekben a felekezetcserére viszonylag későn, csak az 1660-as években került sor. A szentkultusz iránti elutasítás mértékét jelzi a Moson megyei Illmicen megtörtént eset (1700 körül): a plébános által a plébánia kapujára kiragasztott Máriát, Szent Sebestyént és Rókuszt ábrázoló szentképet a feldühödött bíró összekente disznóürülékkel.

A felszín alatti katolikus magatartásformák beidegzése, katolikus lelkiség kialakítása huzamosabb időt vett igénybe. A világi papság mindennapos munkája mellett nagy szerepet kaptak a különböző szerzetesrendek, Magyarország esetében elsősorban a ferencesek és jezsuiták fejtettek ki nagy hatást. Előbbiek a létfenntartásukhoz szükséges koldulóutak miatt állandóan úton voltak, a reformáció által megtépázott, de soha meg nem szűnt, az egyszerű néphez való közelségen alapuló népszerűségük lehetővé tette, hogy kontaktust tudjanak teremteni a frissen megtérítettekkel. A jezsuiták egyik nagyhatású eszköze az iskola volt, a másik katekétikai és bűnbánati népmisziók, amelyek szokatlanságukkal, a megszokott népi vallási formákat áttörve sikeresen közvetítették a barokk vallási eszményeket.

A paphiány

A katolicizmus elmélyítését gátolta, hogy a katolikus egyház az egész 17. század folyamán emberhiánnyal küszködött. A paphiányt jól mutatja, hogy a pótlásra szolgáló licenciátusi intézmény egészen a 18. század első harmadáig továbbélt. Nem beszélve arról, hogy a papság erkölcsi- és tudásszínvonala is hagyott némi kívánnivalót maga után: a konkubinátust csak a 17. század közepére sikerült visszaszorítani, a világi papok közül sokan csak az ún. morális kurzust végezték el, azaz mindössze a legfontosabb, gyakorlatban szükséges lekipásztori ismeretekkel voltak felfegyverkezve. Az 1670-es évek eseményei során valóságos „túlgyőzés”

ment végbe, annyi protestáns lelkeszt újtek el, hogy pótlásukat még szerzetesi segítséggel sem sikerült megoldani, és a minimális egyházi szolgáltatások biztosítása is nehézségekbe ütközött.

Az említett 1670-es évek eseményei a földesúri ellenreformáció korának a végét jelentik. A királyi hatalom beavatkozásával megkezdődött a korlátozott protestáns vallásgyakorlat kora, amely egészen 1781-ig, a józsefi toleranciapátens kihirdetéséig tartott. A falusi közösségek számára ez akkor újabb megpróbáltatásokat hozott. A lelkipásztor nélküli „árva ekklezsia” az ország több területén vált megszokott jelenséggé, azonban az e korban az államhatalom által nyíltan támogatott, más módszerekkel dolgozó térítés bemutatása már egy másik tanulmány tárgyát kell, hogy képezze.

***A Vigilia Kiadó gondozásában
megjelent:***

GERTRUD VON LE FORT

Utolsó a vérpadon

A szerző 1794-ben Párizsban kivégzett tizenhat kármelita apácának állít emléket novellájában.

Ára: 320, – Ft

Megvásárolható és megrendelhető:
a Vigilia Kiadóhivatalában:

Postacím: 1364 Budapest Pf. 48.

1053 Budapest, Ferenciek tere 7-8. III. lh. II. em.

Telefon: 317-7246, Fax: 317-7682